

ВІДГУК

офіційного опонента кандидата історичних наук **Тетяни Вікторівни Пастушенко**, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ на дисертацію **Ольги Сергіївни Мармілової** «Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю **07.00.06** – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

У 1946 році Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визначив нацистську практику вигнання та примусової праці іноземців як злочин проти людяності і грубе порушення норм міжнародного права. Проте, питання визнання примусових робітників із Радянського Союзу (остарбайтерів) жертвами нацизму та їх права на моральне відшкодування тривалий час перебувало поза межами міжнародно-правового та внутрішньодержавного регулювання в СРСР. Розпад Радянського Союзу та відновлення української державності, демократизація суспільного життя в Україні, створення громадських організацій колишніх оstarбайтерів і в'язнів нацистських концтаборів, ухвалення у 2000 році Верховною Радою України Закону «Про жертви нацистських переслідувань», здійснення упродовж 2001–2007 років Німецьким федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» виплат жертвам націонал-соціалізму – формально завершили повоєнну історію українських примусових робітників Третього райху. Але це не може бути приводом для зменшення наукового інтересу до цієї теми, оскільки багато дослідницьких питань залишається непроговореними і невіршеними. Зокрема регіональні особливості вивезення нацистською владою робітників із Донбасу до Німеччини та організація їх повернення і повоєнної адаптації. Особливістю українських дисертації на цю тему також залишається використання авторами переважно місцевого джерельного матеріалу, недостатнє залучення архівних документів Російської Федерації, Німеччини, Польщі, Румунії. Тому дослідження Ольги Мармілової, яке пропонує комплексний аналіз евристичного потенціалу писемних джерел до

вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини і базується на німецьких та українських архівних колекціях, виглядає актуальним та має значний пізнавальний потенціал.

Авторська ідея полягає в тому, щоб групи джерел німецького та радянського походження розподілити за видовою приналежністю: нормативно-правові, справочинні, наративні та особового походження і розглянути особливості їх створення, структуру, функціональне призначення, ступінь відображення історичного процесу, показати можливості їх використання для реконструкції історії українських оstarбайтерів.

Структура дисертації відповідає всім вимогам до наукової роботи і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку джерел та літератури, який включає 813 позицій. Особливої уваги заслуговують додатки – таблиці зі статистичною та демографічною інформацією, зразки документів, які демонструють безпосередній практичний результат наукової роботи.

У вступній частині досить переконливо викладено обґрунтування актуальності теми, мети й завдань, хронологічних і територіальних меж дослідження, визначено його об'єкт та предмет. Не викликає сумнівів наукова новизна одержаних результатів, їх практичне значення.

У першому розділі дисертації представлений огляд вітчизняної й зарубіжної історіографії та джерел, теоретико-методологічних засад дослідження. Оскільки на цей час написано джерелознавчі праці лише загального характеру, або на дотичні теми (Г. Грінченко про усні історії оstarбайтерів, А. Мелякова про їх листи, Е. Петровський, Р. Пиріг, О. Бажан та ін. про архівно-слідчі справи репресованих), то в роботі багато уваги приділено реконструкції наукового пошуку в галузі використання примусової праці у Третньому райху загалом, вказані причини активізації сучасних розробок цієї тематики в Україні. Дисертантка виділила у цих конкретно-історичних працях два підходи до аналізу джерел: за місцем зберігання та за фондоутворювачем. Тож обраний

О. Марміловою видовий принцип поділу джерел є певною новацією у цій тематичній ніші.

Відзначаючи позитивні моменти дисертаційної роботи, варто було б в історіографічному огляді більш уважно поставитися до місцевих проектів та видань з теми нацистської окупації та примусової праці на Донбасі. У праці Д. Титаренко згадується лише як дослідник окупаційної преси. А він є також співавтором документального збірника «Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950): історичний нарис та джерела» (2010), збірника спогадів «Опыт нацистской оккупации» (2013), матеріали якого, відібрані для аналізу в цій дисертації. Також ініціаторкою й організаторкою проекту «Бохум–Донецьк» була німецька дослідниця Таня Пентер, вона є авторкою ґрунтовної монографії «Вугілля для Сталіна і Гітлера. Робота і життя в Донбасі 1929–1953 рр.» (2010), яку варто було б також згадати в історіографічному розділі.

Цілком усвідомлюючи складність сформульованих завдань, дисертантка ґрунтовно підійшла до пошуку й опрацювання джерел. Відсутність компактного комплексу документів з історії примусових робітників з Донецької області та їх повоєнної репатріації зумовили необхідність працювати з документами різного типу й походження, які зберігаються у різних архівах різних країн. У першому розділі О. Мармілова пояснює логіку вибору саме таких комплексів документів, як законодавчі акти, нормативно-правові та організаційно-розпорядчі, справочинні документи нацистської та радянської влади: матеріали економічної інспекції «Південь» та економічної команди «Сталіно» Вертшафтсштабу «Ост», документи репатріаційних органів та перевірко-фільтраційних комісій, статистичні звіти, періодична преса та пропагандистські матеріали, епістолярії, усні історії. До безпосередніх практичних результатів роботи варто зарахувати введення до наукового обігу нових джерел – військових журналів економічних інспекцій і команд та

додатків до них, фільтраційних справ на репатріантів із Донецької області, інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами, жителями Донбасу.

Характеризуючи теоретико-методологічну основу дисертації авторка довела необхідність застосування загальнонаукових принципів, сучасних спеціальних наукових підходів та методів дослідження. За нашою оцінкою, цілком слушним у дисертації є залучення до певних видів джерел міждисциплінарних підходів та наукового інструментарію дослідження, як контент-аналіз, статистичний та соціальний аналіз, який відповідає поставленій меті і сформульованим завданням.

Кваліфікаційна робота значно б виграла, якби підрозділ, присвячений визначенню методологічних засад дослідження, містив сюжет, пов'язаний із перекладом німецьких назв і понять, багато з яких дослідниця вводить уперше і дає власний переклад. Це дало б можливість авторці пояснити обрані нею терміни, показати логічні межі проблематизованих у роботі сенсів.

У другому розділі дисертації Ольга Мармілова безпосередньо переходить до аналізу джерельного масиву з історії оstarбайтерів Донеччини. Вона починає з нормативно-правових документів нацистської та радянської влади, які створюють юридичні рамки працевикористання українських робітників та реконструюють їх соціально-правове становище в Німеччині та після повернення в СРСР. Більшість описаних документів до недавнього часу були засекречені і лише з кінця 1980-х в Німеччині та з середини 1990-х років в Російській Федерації окремі дослідники отримали до них доступ. У дисертації уперше представлений джерелознавчий аналіз «Загальних положень щодо вербування та використання праці робочої сили зі Сходу» (лютий 1942 р.), підготовлених Імперським управлінням державної безпеки, а також серії розпоряджень, які регулювали працю та приватне життя оstarбайтерів до найменших дрібниць.

Авторка розглядає документи щодо репатріації починаючи з листопада 1944 року. На думку дослідниці специфікою радянської нормативно-правової бази щодо репатріантів є входження її до системи міжнародного права та об'єднання різноманітних категорій переміщених осіб у загальне поняття «репатріант». З цього приводу вважаємо наголосити, що соціально-правовий статус репатріантів регулювався переважно підзаконними актами НКВС та НКДБ, і нормативно-правові документи щодо репатріантів необхідно розглядати в контексті репресивно-каральної заходів з де-окупації українських територій, діяльності оперативно-чекістських груп та режимно-обмежувального законодавства задля відновлення радянської влади. Перші акти з цього приводу з'являються вже у грудні 1941 р. незважаючи на офіційні декларації репатріанти в СРСР розглядалися в контексті широкої групи «зрадників» і «пособників нацистів». Про це свідчить хоча б той факт, що структури по роботі з репатріантами створювалися в НКВС в Управліннях по боротьбі з бандитизмом, тобто у тих відділах, які працювали з особливо небезпечними злочинцями.

Безсумнівним здобутком дисертаційного проекту Ольги Мармілової є введення до наукового обігу комплексу документів Економічного штабу «Схід», який зберігається у Федеральному військовому архіві Німеччини у місті Фрайбург. Зокрема, записи у військових журналах, звіти й оперативні зведення, доповідні записки, які стосуються організації вивезення робітників до Німеччини та умов їх перебування в таборах, підприємствах на території Райху. Джерелознавчий аналіз цих документів авторка здійснила в **третьому розділі** дисертації, а також показала епістемологічний потенціал цих матеріалів, зробивши детальну реконструкцію ситуації під час вивезення робочої сили з Донецького вугільного басейну.

Четвертий розділ присвячений радянським діловим документам, які були створені у процесі організації повернення колишніх оstarбайтерів на батьківщину в Донецьку область. До вагомих наукових результатів дисертації

необхідно зарахувати аналіз фільтраційних справ, сформованих унаслідок роботи з червня 1945 р. створених при районних і міських відділах НКВС, а також в апараті обласних Управлінь НКВС (УНКВС) спеціальних перевірконо-фільтраційних комісій, котрі склалися з трьох представників силових служб: НКВС, НКДБ, контррозвідки "СМЕРШ". (У тексті дослідження кілька разів помилково називається, що ці справи «створювалися органами ВУЧК-ГПУ-НКВС»). Визначаючи пізнавальний потенціал цих документів, авторка справедливо відзначає, що матеріали фільтраційних справ містять інформацію двох рівнів: пряму і непряму (прочитання службових абревіатур, шифрів, дат, штампелів тощо) та про кілька історичних періодів: механізм проведення перевірки репатріантів, перебування східних робітників в Німеччині, особливості облаштування репатріантів на батьківщині, а також різні аспекти довоєнної історії Донеччини. Особливу цінність має аналіз віково-біографічної інформації цих досі на репатріантів, який дав можливість створити соціальний портрет остарбайтера з Донеччини.

У п'ятому розділі проведено аналіз наративних документів, до яких дисертантка віднесла окупаційну пресу, а також документи особового походження: листи, спогади, щоденники, інтерв'ю колишніх остарбайтерів. У праці багато уваги приділено демонстрації інформаційного потенціалу окупаційних газет для реконструкції агітаційно-пропагандистської кампанії вивезення робочої сили до гітлерівської Німеччини, а також можливості репортерського матеріалу для ілюстрації організаційного процесу та хроніки відправки робітників.

До джерел особового походження дослідниця знову ж таки застосовує метод реконструкції, показує послідовно які теми розкривають у листах та оповідях примусові робітники. Це умови транспортування, праці, харчування, взаємостосунки з німцями та в середовищі примусових робітників, протестні практики, втечі, саботаж, труднощі повоєнної адаптації після повернення додому. Все ж у роботі було б доцільно продемонструвати інші специфічні

можливості наративних джерел, які відображають історичні події з позиції самого учасника.

Дисертацію завершують виважені, аргументовані і самостійно написані **висновки**. Вони відповідають поставленим завданням, підтверджують оригінальність та новизну дослідження, відтворюють авторське бачення і обраної наукової проблеми, вміння дослідниці осмислювати опрацьований матеріал.

Отримані результати дослідження Ольги Мармілової «Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини» є важливими для написання у першу чергу роботи з історії примусових робітників Донбасу, подальших узагальнюючих праць працевикористання українських трудових ресурсів в економіці нацистської Німеччини та обставинам їх повоєнної ресоціалізації в радянській Україні, а також утвердження нових методологічних підходів до вивчення історії Другої світової війни загалом.

Автореферат віддзеркалює основні положення дисертаційного тексту.

Відзначаючи безсумнівні здобутки дисертантки, слід одночасно висловити кілька рекомендацій. По-перше, логічно було б додати до аналізу справочинної документації комплекс документів місцевих органів окупаційної влади, принаймні матеріали районних і міських управ щодо організації вивезення населення Донбасу в Райх.

По-друге, варто було б виділити огляд документів Надзвичайної державної комісії та комісій при районних та обласних радах з обліку збитків в окремий підрозділ. Це дало б можливість більш детально зупинитися на аналізі отриманих результатів обчислень депортованого в роки війни населення, які дослідники зазвичай використовують без застережень і необхідної критики. Надзвичайно цінними є чисельні дані зі звітів економічних команд та інспекцій, які дослідниця вперше вводить до наукового обігу. Хотілося б побачити в

дисертації як ці дані корелюються із цифрами обчислень НДК та оперативно-чекістських груп НКВС. Чи можна їх порівнювати?

По-третє, було б доцільно поряд із українським перекладом назв німецьких установ, організацій та законодавчих документів наводити їх німецькі відповідники. Оскільки в Україні ще відчувається брак системних підходів до класифікації німецькомовних документів та не існує усталеного перекладу їх назв.

Незважаючи на окремі недоліки, дисертаційний проект О.С. Мармілової «Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини» є самостійним дослідженням, що розкриває актуальну в науковому суспільному сенсі тему, і відповідає спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни та профілю спеціалізованої вченої ради, до якої її подано до захисту. За своїм науково-теоретичним рівнем, актуальністю, новизною вирішених завдань, обґрунтованістю основних положень і висновків дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів, а її авторка, Мармілова Ольга Сергіївна, заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України
періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАН України

Т.В. Пастушенко

